

**ԲԻԱՅՆԻԼԻ-ՈՐԱՐՏՈՒ ՈՐԱՐՏԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄԻ ՇԱՐՔ ՀԱՐՑԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ Ն. ԱԴՈՆՅԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

XIX դարի երկրորդ կեսին հայ ժողովուրդը ծնեց հսկա անհատականություններ, որոնք նոր աստիճանի բարձրացրեցին հայագիտությունը: Այդ մեծություններն էին բանասեր Մ. Աբեղյանը, լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը, պատմաբաններ Գրիգոր Ղափանցյանը և Նիկողայոս Ադոնցը: Հայագիտության ընդհանուր պատկերի վրա Ադոնցի և նրա աշխատությունների մասին խոսելիս անհնար է խուսափել բարձր գնահատականներից, որոնք բավարար չեն բնութագրելու նրա գիտական ժառանգությունը: Նա իր կյանքի վերջին տարիներին զբաղվել է Բիայնիլի-Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրությամբ, և արդյունքները հետմահու 1946 թ. ֆրանսերեն հրատարակվել են «Հայաստանի պատմություն: Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» խորագրով ստվարածավալ հատորում¹, որը ներկայացնում է հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության և ներքին կյանքին վերաբերող մանրամասնությունները: Նա իր աշխատության մեջ հիմնականում անդրադարձել է Բիայնիլի-Ուրարտուի (մ.թ.ա IX-VI դդ.) ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, տեղանուններին, դիցանուններին:

Այս աշխատությունը արդյունք է հեղինակի երկար տարիների ջանադիր գիտական պրպտումների, սեպագիր հարուստ աղբյուրների և այլալեզու փաստական նյութի մանրակրկիտ հետազոտության: Հարկ է նշել, որ նրա «Հայոց պատմություն» աշխատությունը շատ հարուստ է իր ժամանակաշրջանի օտար աղբյուրներով. Ն. Ադոնցը մեծապես օգտագործել է Է. Ֆոռերի, Ա. Մեյսի, Ֆ. Թյուրո-Գանժեի, Ս. Ֆ. Լեհման-Հաուպտի, Ռ. Ֆ. Հարփերի, Վ. Բեյքի, Փ. Կրեչմերի, Յ. Կնուդստոմի, Ա. Գյոտցեի, Բ. Հրոգնիի, Յ. Ֆրիդրիխի, Յ. Մարկվարտի և այլոց ուսումնասիրությունները²: Հայտնի է, որ նրա հետ միաժամանակ Խորհրդային Հայաստանում Գ. Ղափանցյանն առաջինն էր, որ հայերեն գրել էր ընդարձակ մենագրական ուսումնասիրություն՝ «Ուրարտուի պատմություն»-ը³:

Նրա «Հայաստանի պատմություն» աշխատության մեջ ամենուրեք առկա են ուրարտական ժամանակաշրջանին վերաբերող հետաքրքիր դատողություններ, ուրարտական արշավանքների երթուղիների ճշգրիտ կանխագծումներ, մի շարք երկրների անունների և տեղադրումների պարզաբանումներ, ուրարտա-հայկական տեղագրական

ընդհանրությունների բացահայտման բազում փաստեր, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց գիտական արժեքը, նշանակությունը և օգտագործվում, ընդունվում են ուրարտագիտության մեջ: Հոդվածում փորձ է արվում քննարկել և լուսաբանել, վերհիշել ուրարտական պատմաշրջանի իրադարձություններին վերաբերող անվանի հայագետի կատարած մի շարք դիտարկումները, հիմնավորել և ցույց տալ դրանց տեղը ուրարտագիտության մեջ՝ համադրելով արդի մասնագիտական գրականության հետ:

Բիյանիլի-Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմության մեջ կարևորություն են ներկայացնում նրա հետևյալ դիտարկումները: Այսպիսով, մ.թ.ա. 714 թ. ասորեստանյան արքա Սարգոն II-ի՝ դեպի Մուծածիր ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ նրա կողմից կողոպտված հարստությունների մեջ նշվում է մի բրոնզե արձանի մասին, որի վրա հիաշատկված է եղել «Սարգուրի, Իշպուիմիի որդի» անունները: Այստեղ Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ «Սարգուրի, Իշպուիմիի որդի»-ն ուղղակի եղել է գրագրի սխալը, որտեղ իրականում պետք է լիներ «Իշպուիմի, Սարգուրիի որդի» ձևը: Նրա այս դիտարկումը հետագայում ընդունել և իր աշխատություններում զարգացրել է Ն. Հարությունյանը⁴: Մինչդեռ՝ այլ կարծիքի են եղել Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը և Բ. Պիոտրովսկին՝ ենթադրելով, որ Իշպուիմին Մենուայից բացի մեկ այլ որդի էլ է ունեցել Սարգուրի անունով, որը եղել է Մուծածիրի կառավարիչը⁵: Հետագայում ուրարտագիտության մեջ Ն. Ադոնցի տեսակետը ընդունվել է Ն. Հարությունյանի կողմից⁶:

Ուրարտագիտական պատմագրության մեջ արժեքավոր է և այսօր էլ ընդունվում է նրա Լուտիպրի և Ուեդիպրի հատուկ անունների ստուգաբանությունը: Այս կապակցությամբ Ն. Ադոնցը գրում է, որ Ռուսա I-ի Ուեդիպրի մականունը հիշեցնում է Սարգուրի I Լուտիպրի հայրանունը: Հետևաբար, եթե ուրարտերեն ^{LU}uedi(ani) և ^{SAL}lutu(nie) բառերը նշանակում են «կին», իսկ ipri-ն խոռոչներեն euri բառի հին ձևն է, ապա այս դեպքում Լուտիպրին և Ուեդիպրին միասին կնշանակեն աստվածուհու հովանավորյալ: Այնուհետև, Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ Ուեդիպրին Ռուսայի մականունն է կամ էլ երկորդ անունը: Այստեղից էլ ելնելով կարելի է ենթադրել, որ Լուտիպրին եղել է Արամեի մականունը, իսկ Սարգուրի I Արամեյի որդին է: Մասնավորապես, Ն. Հարությունյանը, ընդունելով Ն. Ադոնցի այս դիտարկումը, հավանական է համարում, որ Լուտիպրին եղել է Արամեի մականունը: Խնդիրը կայանում է նրանում, որ Լուտիպրիից՝ Սարգուրի I-ի հորից մեզ ոչ մի արձանագրություն չի հասել և նույնիսկ հիշատակություններ չենք հանդիպում ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում: Հետևաբար, մնում է ենթադրել,

որ Արամեն հենց նույն Լուտիպրին է և որ նա Սարգսուրի I հայրն է⁷: Այս տեսակետը ևս ընդունվել է մասնագիտական գրականության մեջ:

Նշենք, որ Ադոնցի կողմից արված Լուտիպրի և Ուեդիպրի այսպիսի հատուկ անունների համադրությունը այսօր ընդունվել է ուրարտագիտական գրականության մեջ Ի. Դյակոնովի, Ե. Գեկյանի կողմից: Օրինակ Սիերի դռան դիցացանկում է վկայված ^dElip(ս)ri դիցանունը, մինչդեռ Մենուա արքայի արձանագրության մեջ այն գրվել է ^de-li-ip-ն-ri ձևով⁸: Ի. Դյակոնովը հնարավոր է համարում այս դիցանվան մեջ տեսնել խուռիերեն ipri բաղադրիչը, իսկ Ե. Գեկյանը հնարավոր է համարում, որ այս դիցանունը կարող է կազմված լինել երկու բաղադրիչներից՝ ^dEl(i)+ipri, ինչը կնշանակի՝ «Էլ(ը) (իս) տեր(ն է)»⁹:

Ն. Ադոնցի՝ Ուրարտուի ռազմաքաղաքական պատմությանը վերաբերող հաջորդ արժեքավոր դիտարկումը դա Ռուսա I-ի կառավարման ժամանակի ճշգրտումն է: Ուրարտագիտության մեջ այս արքայի գործունեության ավարտը համարվել է մ.թ.ա 714 թ.: Այսպիսի սխալմունքի համար պատճառ է հանդիսացել այն, որ «Լուվրի աղյուսակի» հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ 714 թ.-ի պարտությունից հետո Ռուսան ինքնասպանություն է գործել: Սակայն, Ն. Ադոնցը իրավամբ ենթադրել է, որ նույն արքայի տարեգրության արդեն հաջորդ՝ իններորդ տարվա տվյալների և այս ասորեստանյան արքա Սարգոնի ուշ շրջանի արձանագրությունների համաձայն՝ այսինքն՝ մ.թ.ա. 713 թ. Ռուսա I արքան Տաբալի հետ համատեղ ռազմական գործողություններ էր կատարում Ասորեստանի անդրեփրատյան տարածքներում: Ուրարտագիտության մեջ այն կարծիքն է արտահայտվել, որ այս շրջանում Ռուսան կրկին հետ է վերադարձրել ուրարտական տերության կորցրած տարածքները և նույնիսկ վերանվաճել է Մուծաձիքը¹⁰: Նրա այս դիտարկումը հետագայում ուրարտագիտության մեջ ընդունել են Ի. Դյակոնովը, Ն. Հարությունյանը, Դ. Լաքենբիլը, Գ. Լաֆրանչին, Ս. Պարպոլան և ուրիշներ¹¹:

Ուրարտական տեղանունների համադրությունների մեջ արժեքավոր է Ն. Ադոնցի սեպագիր աղբյուրների Էրիկուախի-Որկով նույնացումը: Էրիկուախի երկիրը հիշատակվում է Մենուա արքայի Յուլակերտի արձանագրության մեջ¹², որը հայտնաբերվել է Արաքս գետի մոտ գտնվող Դաշբուռում գյուղից: Ն. Ադոնցը ուրարտական սեպագիր աղբյուրների Էրիկուախի երկրանունը նույնացրել է Մասեսագ ուտն գավառի Որկով գյուղանվան հետ, որը համապատասխանում է Բզդիքից հարավ, Մեծ Արարատի հյուսիսարևմտյան լանջին գտնվող այժմյան Օրկոֆի տեղանվանը: Որկովի գյուղանունը իր աշխատություններում հիշատակել է նաև հինգերորդ դարի հայ պատմիչ Դավաթ Փարպեցին: Ն.

Ադոնցի այս համադրությունը ուրարտագիտության մեջ ընդունել են Գ. Ղափանցյանը և Ն. Հարությունյանը¹³:

Շատ արժեքավոր է Շեքիթու դիցանվան կապակցությամբ Ն. Ադոնցի կողմից կատարված համադրումը: Սիեթի դռան արձանագրության համաձայն՝ այս դիցանունը ևս զբաղեցնում է կենտրոնական տեղ ուրարտական դիցարանում: Այստեղ մա հիշատակվում է աստվածների գերագույն եռյակ՝ Խալդիի, Թեյշերայի, Շիվինիից հետո, և նրան ևս զոհաբերվել է երկու ցուլ և չորս ոչխար¹⁴: Կարելի է ենթադրել, որ Շեքիթուն երկրորդական աստվածություն չէր, քանզի Ռուսա I-ը նրա պատվին կանգնեցրել էր արձանագրություն՝ իրեն համարելով այս աստծու ծառան¹⁵: Այս դիցանվանը դեռևս 1940-ական թվականներին Գ. Ղափանցյանը, ի տարբերություն մյուս դիցանունների, անդրադարձել է առանձին ուսումնասիրությամբ և առավել մանրամասն: Շեքիթուն մա դասել է ուրարտական պանթեոնի սեմական ծագում ունեցող աստվածների շարքը¹⁶: Իսկ Ն. Ադոնցը Շեքիթու դիցանունը կապում է Պալուի արձանագրության ^{URU}Šebeteria քաղաքանվան հետ և համադրում է Արևելյան Եփրատի աջ ափին՝ այն համարելով Շեքիթուի պաշտամունքային կենտրոնը¹⁷: Ս. Հմայակյանը, համաձայնվելով Ն. Ադոնցի հետ, նշում է, որ Ուրարտում բացառված չէ այս դիցանվան պաշտամունքի առնչությունը Արծանիա-Արածանիի (Արևելյան Եփրատի) հետ¹⁸: Ե. Գրեկյանը, հիմք ընդունելով ուրարտական ^dŠebitu և քքադական ^dŠebettu դիցանունների միջանց համադրելու հավանականությունը, նշում է որ Շեքիթուի պաշտամունքը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել է ոչ տեղական ակունքներ¹⁹:

Հաջորդ դիցանունը, որի կապակցությամբ Ն. Ադոնցը կատարել է համադրություն, դա Նալաինին է, որը վկայված է Սիեթի դռան արձանագրության մեջ: Ի. Դյակոնովը այն կարծիք է հայտնել, որ Սիեթի դռան Նալա դիցանունից սկսած արդեն գործ ունենք լեռ-աստվածների կամ էլ աշխարհագրական որոշակի տարածքների հետ կապված աստվածությունների հետ²⁰: Ի դեպ, Ն. Ադոնցը ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Նալաինի դիցանվան տակ տեսնում է միջագետքյան աղբյուրներից հայտնի Nāla լեռանունը²¹, որից էլ ելնելով այս դիցանվան պաշտամունքային արեալը Ն. Հարությունյանը տեղորոշել է Հաքարիում՝ Ջուդի լեռան մերձավորությամբ²², ինչը ընդունել է մաս Ե. Գրեկյանը²³:

Այսպիսով, չնայած այն հանգամանքին, որ Ն. Ադոնցի ուրարտագիտության վերաբերյալ մի շարք տեսակետներ այլևս չեն ընդունվում կամ վիճելի են արդի ուրարտագիտության մեջ, սակայն դա բոլորովին էլ չի նսեմացնում ուրարտագիտության զարգացման մեջ ներդրած նրա

սահռելի ավանդը: Թեև անցել է մի քանի տասնամյակ, սակայն մինչև այսօր էլ Ն. Ադոնցի բազմաթիվ տեսակետներ ընդունելի և արդիական են ուրարտագիտական շրջանակներում: Հանգամանք, ինչը ևս մեկ անգամ վկայում է նրա ականավոր և մեծ գիտնական լինելու և ուրարտագիտության զարգացման մեջ ներդրած զգալի նպաստի մասին:

Ամերիկացի հայտնի ուրարտագետ, հնագետ Պ. Ջիմանսկին կարևորելով Ն. Ադոնցի «Հայաստանի պատմություն»-ը՝ նշում է, որ այն հայ մեծ գիտնականի հետմահու հրատարակված աշխատություն է, ով ծնվել է նախահեղափոխական Հայաստանում և շարունակել իր գիտական գործունեությունը արտասահմանում: Նա ուսումնասիրել է Ուրարտուի պատմությունը՝ հենվելով ասորեստանյան և ուրարտական սեպագիր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա: Ադոնցը զբաղվել է նաև հայերի ծագման և պարսկական արքունիքում նրանց ունեցած դերի հարցերով: *Այս աշխատությունը դասական աշխատություն է, չնայած նրան որ այժմ հնացած է*²⁴: Սակայն այն չի կորցրել իր տեղը և դերը ուրարտագիտության մեջ:

SONA GRIGORYAN
(IOS)

THE CLARIFICATION OF SOME URARTOLOGICAL PROBLEMS OF BIJNILI – URARTU IN WORKS BY N. ADONTZ

In the second half of the 19th century the Armenian nation gave birth to some great individuals, who contributed greatly to the development of the Armenian studies and raised them to a higher level. These great Armenologists were the literator M. Abegyan, the linguist H. Acharyan, the historians G. Ghapantsyan and N. Adontz. When one speaks of Adontzs and of his contributions among other Armenologists it is impossible not to praise his work and investments in different fields of the Armenian studies. He devoted the last part of his life to the research of the history of Bijnili-Urartu. The results of his research were posthumously published in French in the work under the title “The History of Armenia. The sources in the 10th-6th centuries B. C.”. He researched in his work chiefly the military and political events of Biaynili-Urartu (the 9th-6th centuries B.C.), the toponims, the names of gods. As the American urartologist P. Zimansky believes, the work by N. Adontz “The History of Armenia” is a classical one, and in spite of the fact it is now dated, it has not lost its place and worth in the urartological literature.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Adontz N., Histoire d'Arménie. Les origins du X siècle au VI (Av. J. C.) Paris, 1946, p. 445 (այսուհետև՝ HA). Տե՛ս նաև սույն գրքի Վ. Սեդրոսյանի հայերեն թարգմանությամբ և Գ. Սարգսյանի խմբագրությամբ՝ «Հայաստանի Պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» (այսուհետև՝ ՀՊ), Ե., 1972, էջ 430: Ն. Ադոնցի ֆրանսերեն աշխատության առաջաբանը գրել է ֆրանսիացի ակադեմիկոս Ռընե Գրուսեն: Ն. Ադոնցի մահվանից հետո Ռ. Գրուսեն ձեռնամուխ եղավ ֆրանսերեն լեզվով երկհատորանոց «Հայոց պատմություն» աշխատության ստեղծմանը, և 1947 թ. Փարիզում հրատարակեց “Histoire de l'Arménie, des origines à 1071. T. I. Avec dix cartes et cinq tableaux généalogiques” (Paris, 1947, 647 p.) աշխատությունը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այսօր 2006 թ.-ից սկսված ի շնորհիվ Պ. Հովհաննիսյանի, Գ. Գյուլբենկյան հիմնարկության սկսվել է Ն. Ադոնցի երկերի բազմահատորյակների հրատարակությունը և այսօր հայագետների տրամադրության տակ է «Հայաստանի պատմություն» աշխատության նոր հրատարակությունը: Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, Ջննական պատմություն հայոց (այսուհետև՝ ՆԱՀՊ), հատոր V, Ե., 2009: Հովհաննիսյան Պ., «Ն. Ադոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը», «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2001, № 1 (156), էջ 64, ինչպես նաև՝ Պետրոսյան Ա., Ն. Ադոնց. Երկեր, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, ՊԲՀ, 2006, № 3, էջ 280-285: Ուրարտագիտության մեջ Ն. Ադոնցի կատարած հետազոտությունների և դիտարկումների համար տե՛ս՝ Հարությունյան Ն., Ն. Ադոնցը և ուրարտագիտությունը, ՊԲՀ, 1997, № 2, էջ 215-224; Գրիգորյան Ս., Մեպազիր աղբյուրների տեղանունների լուսասանումը Ն. Ադոնցի «Հայոց պատմությունում», Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (այսուհետև՝ ՄՄԱԵԺ), հանձնված է հրատարակության:
2. Lehmann-Haupt C. F., Armenien Einst und Jetzt, I, Berlin, 1910, II, 1, Berlin und Leipzig, 1926, II, 2, Berlin und Leipzig, 1931; Friedrich J., Einführung ins Urartäische, Leipzig, 1933; Thureau-Dangin Fr., Une relation de la huitième campagne de Sargon, Paris, 1912; Knudtzon J., Assyrische Gebete an den Sonnengott..., Band II, Leipzig, 1892; Mordtmann A., Entzifferung und Erklärung der Armenischen Keilinschriften von Van und Umgegend, ZDMG, Bd. XXVI, 1872; Forrer E., Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches (այսուհետև՝ PAR), Leipzig, 1920; Sayce A., The Cuneiform Inscriptions of Van, JRAS, Vol. XIV, part 3, 4.
3. Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմությունը, (այսուհետև՝ ՈւՊ), Ե., 1940, ինչպես նաև նույնի՝ Капанцян Г., Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении (այսուհետև՝ ИЛТДА), Е., 1940.
4. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 192, ինչպես նաև՝ Арутюнян Н., Биайнили (Урарту) (այսուհետև՝ БУ), С.-П., 2006, с. 238, пр. 558, նույնի՝ Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Е., 2001, с. 484.

5. Lehmann-Haupt C. F., Musasir und der achte Feldzug Sargons II (714.V.Chr.), Mitteilungen der Vorderasiatischen (und Ägyptischen) gesellschaft, Band 21, 1916, S. 119-151; Пнотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 110. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 191-192, ինչպես նաև՝ Հարությունյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 219-220: Հատկանշական է, որ այդպիսի ստուգաբանություններ առաջարկել է նաև Պ. Կրեչմերը: Ըստ նրա՝ այդ անունները ի տարբերություն Ն. Ադոնցի, մեկնաբանվում են որպես «կանանց տեր»: Տե՛ս՝ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի վերնախավի էթնիկական պատկանելիության խնդիրը, ՊԲՀ, № 3 (170), 2005, էջ 214, հղ. 29:

6. Հարությունյան Ն., նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 1997, № 2, էջ 2:

7. Арутюнян Н., КУКН, էջ 485:

8. Diakonoff I., 1981, Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83.

9. Grekyan E., The Will of Menua and The Gods of Urartu, Aramazd, Vol. 1, 2006, Yerevan, p. 160, ինչպես նաև՝ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի վերնախավի էթնիկական պատկանելիության խնդիրը, ՊԲՀ, № 3 (170), 2005, էջ 214, հղ. 29, ինչպես նաև՝ Арутюнян Н., КУКН, № 174 - Salvini M., Corpus Dei Testi Urartei, (այսուհետև՝ СТУ), Vol. I, Roma, 2008, СТУ 174 А.

10. Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту (այսուհետև՝ АВИИУ), ВДИ, 1951, №№ 2, 3, 4, 72, §§ 46 (129), 52, 53, 54 (72); Luckenbill D., Ancient Records of Assyria and Babylonia (այսուհետև՝ ARAB) II, Chicago, 1927, § 22, 59; Fuchs A., Die Inschriften Sargons II. Aus Khorsabad, Cuvillier, Verlag, Göttingen, 1994, S. 323 (Z. 164-165), 347 (Z. 76-77).

11. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 193; Дьяконов И., АВИИУ, § 46 (165); Арутюнян Н., Биайнили (Урарту), էջ 310 և հղում 567; Luckenbill D., ARAB II, § 25; Lanfranchi G., Parpola S., The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, SAA, V, Helsinki, 1990, xxvii.

12. Арутюнян Н., КУКН, № 48 – Salvini M., СТУ А 5-27.

13. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 201, ինչպես նաև՝ Капанцян Г., ИЛТ/ЛА, էջ 51, հղ. 3; Арутюнян Н., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Е., 1985, с. 260-261: Հմնտ. նաև՝ Меликишвили Г., Урартские клиновобразные надписи (այսուհետև՝ УКН), М., 1960, с. 425-426; Diakonoff I., Kashkai S., Geographical Names According to Urartian Texts (այսուհետև՝ GNAUT), Wiesbaden, 1981, p. 31-32.

14. Арутюнян Н., КУКН, № 39, I₆, II₈ - Salvini M., СТУ, Vol. I, А 3-10.

15. Арутюнян Н., КУКН, № 392, _{3,6,9} - Salvini M., СТУ, Vol. I, А 10-6.

16. Капанцян Г., Об урартском божестве Шезигу, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1946, с. 12-16, ինչպես նաև՝ Van Loon M., Urartian Art, Instambul, 1966, p. 11.

17. Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 226:

18. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 15:

19. Grekyan E., նշվ. աշխ., էջ 159, 169: Գ. Ղափանցյանը գտնում էր, որ այս դիցանունը ունեցել է միջագետքյան ծագում: Տե՛ս Капанян Г., Об урартском вожестве Шевиту, «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1947, с. 14.

20. Diakonoff I., Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83, Grekyan E., նշվ. աշխ., էջ 161, ինչպես նաև տե՛ս Lambert W., The God Aššur, Iraq, XLV/1, 1983, p. 84.

21. Նալ լեռան տակ հասկացվում է Հայկական Տավրոսի արևմտյան հատվածը, իսկ Ուլլուրա երկիրը ներկայիս Խուլան է: Adontz N., նշվ. աշխ., էջ 94, 226, 228; Diakonoff I., նշվ. աշխ., էջ 83:

22. Арутюнян Н., ТУ, էջ 149:

23. Grekyan E., նշվ. աշխ., էջ 171:

24. Zimansky P., Ancient Ararat, Delmar, New York, 1998, p. 38.